

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/43/86-90>

Nərmin İmanova

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0005-1240-7670>
imanovanermin434@gmail.com

Şamaxı cümə məscidi: tarixlə sənətin qovuşduğu yer

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın mədəni və mənəvi irsinin ən gözəl incilərindən biri olan Şamaxı Cümə məscidinin keçdiyi zəngin tarixi dövr, onun memarlıq xüsusiyyətləri əks olunmuşdur. Məqalə, Şamaxı Cümə məscidini yalnız dini ibadətə yer kimi deyil, Azərbaycan xalqının tarixini, mədəni irsini və sənətinin canlı simvolu kimi təqdim edir. Şamaxı tarix boyu Azərbaycanın tolerant bölgələrindən biri kimi tanınıb. Burada müxtəlif dinlər, təriqətlər və məzhəblər fəaliyyət göstərmişdir. Cümə məscidi şəhərin tolerantlıq ənənələrinin qədimliyini göstərən bariz nümunələrdən biridir. VIII əsrdə inşa edilən bu məscid tarix boyu zəlzələ, hücumlar, yanğınlara məruz qalmış və dəfələrlə bərpa edilmişdir. Abidə Şirvan-Abşeron memarlıq üslubunun ənənələrinə əsasən, əhəng daşı ilə tikilmişdir. Məscidin ilkin strukturu saxlanılmaqla müxtəlif illərdə görkəmli Azərbaycan memarı Zivər bəy Əhmədbəyov və polşalı memar İosif Kasperoviç Ploşkonun rəhbərliyi ilə yenidənqurma işləri aparılmışdır. Tikilinin sonuncu restavrasiyası 2013-cü ildə tamamlanmış, zəlzələyə qarşı davamlı olması üçün bünövrəsi 1 metr dərinliyində beton konstruksiyalarla möhkəmləndirilmişdir. Beləliklə, bu əzəmətli tikiliyə yeni həyat verilmişdir. Şamaxı Cümə məscidində mövcud olan 3 mevhər onu dünyada unikal edir.

Açar sözlər: *Şamaxı, tikili, bərpa, memar, islam, Azərbaycan, cümə, zəlzələ, məscid*

Narmin İmanova

Azerbaijan State University of Culture and Art
Master student

<https://orcid.org/0009-0005-1240-7670>
imanovanermin434@gmail.com

Shamakhi Friday Mosque: a Place Where History and Art Meet

Abstract

The article reflects the rich historical period and architectural features of the Shamakhi Juma Mosque, one of the most beautiful pearls of Azerbaijan's cultural and spiritual heritage. The article presents the Shamakhi Juma Mosque not only as a religious place of worship but also as a living symbol of the history, cultural heritage, and art of the Azerbaijani people. Throughout history, Shamakhi has been known as one of Azerbaijan's most tolerant regions. Various religions, sects, and denominations have coexisted here. The Juma Mosque is one of the most striking examples showcasing the ancient tradition of tolerance in the city. Built in the 8th century, this mosque has endured earthquakes, attacks, and fires throughout history and has been restored multiple times. The monument was built using limestone, following the traditions of the Shirvan-Absheron architectural style. Reconstruction works were carried out in different years under the leadership of the prominent Azerbaijani architect Ziver bey Ahmadbeyov and the Polish architect Jozef Kasprovicz Plosko, while preserving the mosque's original structure. The latest restoration of the building was completed in 2013, and its foundation was reinforced with 1-meter-deep concrete structures to ensure resistance to earthquakes. Thus, new life was given to this majestic structure. The three mihrabs present in the Shamakhi Juma Mosque make it unique in the world.

Keywords: *Shamakhi, building, restoration, architect, Islam, Azerbaijan, friday, earthquake, mosque*

Giriş

Azərbaycanın zəngin milli-mənəvi dəyərlərə malik olmasının bariz nümunələrindən olan tarixi abidələr milli-mənəvi keçmişimizi özündə təcəssüm etdirir. Belə abidələrdən biri də, e.ə II əsrdə Ptolomeyin “Kamexiya” kimi adlandırdığı, orta əsr mənbələrində isə “Yezidiyyə” və “Şəmaxiyyə” adları ilə tanınan Şamaxı şəhərində yerləşən, Azərbaycan memarlığının şah əsərlərindən biri, miladi təqvimlə 743-744-cü illərdə inşa edilən Şamaxı Cümə məscididir. Əməvilər xilafəti dövründə inşa edilən bu abidə Şirvanşahlar dövlətinin 700 illik səltənətinə, monqolların hücumlarına, rusların axınlarına, ermənilərin törətdiyi vəhşiliklərə şahidlik etmişdir. Şamaxıda həmin məscidin yanındakı bir məhəllə XIX əsrin sonlarına qədər “Ərəblər məhəlləsi” adlanmışdır ki, bu da abidənin yaranmasının ərəblərin hakimiyyəti illərinə təsadüf etdiyini təsdiq edən faktlardan biridir. On dörd əsrdir ki, tarixin bir çox hadisələrinə şahidlik edən məscid Cənubi Qafqazın Dərbənddəki Cümə məscidindən sonra ən qədim məscidlərindən biri hesab olunur. 1991-ci ildən sonra yüzlərlə yeni məscid, kilsə, sinagoglara tikilməsi və bərpa edilməsi Azərbaycanda müxtəlif dinlər, sivilizasiyalar və mədəniyyətlər arasında dialoqun inkişafına böyük töhfələr vermişdir.

Tədqiqat

VII əsrdə Azərbaycanda İslam dini yayılmağa başladıqdan sonra ölkəmizdə islamın ilk simvollarından biri məhz Şamaxı Cümə məscidi olmuşdur. Abidə görünüş etibarilə VIII əsrdə tikilmiş Dəməşqdə yerləşən Əməvilər məscidi və Kordovada inşa edilən Böyük məscidlə oxşarlıq təşkil etsə də, bir sıra fərqli memarlıq xüsusiyyətləri vardır. 1968-ci ildə məscidin ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı məlum olmuşdur ki, məscidin bünövrəsi yerdən 3 metr aşağıdadır. Abidənin qarşısında pilləkənlərin olması, həyətdə geniş hovuzun mövcudluğu bəlli olmuşdur. Aparılan tədqiqatlar zamanı orta əsrlərə aid edilən kaşılar aşkar edilmişdir ki, bu da XI-XII əsrlərdə Şamaxı Cümə məscidinin mavi kaşı nümunələri ilə bəzədildiyini bəyan edir. XII əsrin əvvəllərində Şamaxı şəhəri gürcülərin basqınlarına məruz qaldığı zaman məscid dağıdılmış, minarəsi də uçurulmuşdu. Beləliklə, məsciddə ilk dəfə təmir-bərpa işlərinə XII əsrin sonlarından başlanmışdır. “Həmin dövrlərdə Şirvanşah hökmdarı III Mənuçöhr Şamaxıda, o cümlədən Cümə məscidində apardığı təmir və abadlıq işlərinə görə şamaxılılar tərəfindən “Böyük Xaqan” adlandırıldığını tarixçi-arxeoloq H.Ciddi qaynaqlara və inşaat kitablarına əsaslanaraq məlumat verir” (Rəhimli, Əhmədov, 2014). XVII əsrdə Şamaxıda olan səyyah Övliya Çələbinin qeydlərinə əsasən, abidənin ikinci rekonstruksiya Səfəvilər dövründə həyata keçirilmişdir.

1846-cı ildən etibarən, Şamaxı Qafqazın ən böyük quberniyalarından biri hesab edilirdi. 1859-cu ildə baş verən zəlzələ zamanı abidəyə ciddi ziyan dəydiyi üçün növbəti dəfə məscidin bərpasına başlanılmışdır. Bu səbəbdən quberniya mərkəzi Bakı şəhərinə köçürüldü. Həmin dövrdə quberniya memarı olan Qasım bəy Hacıbababəyov tərəfindən 1860-cı ildə bərpa işləri həyata keçirilmişdir. Yenidənqurma rus rəssamı Q.Qaqarinin eskizlərinə əsasən aparılmışdır. Azərbaycanın ilk ali təhsilli memarı, əslən Şamaxıdan olan Qasım bəy Hacıbababəyov nəinki məscidin rekonstruksiyasına rəhbərlik edib, onu bir kompleks halına gətirmiş, həmçinin şəhərin zəlzələdən əvvəlki məhəlli planını bərpa etmişdir. Məscidin interyeri daxili məkana yüngüllük, plastika cazibədarlığı verən tağlar, freska və arabeskalarla bəzədilmişdir. Beləliklə, Cümə məscidi kompleksi bərpadan sonra özünün monumental görkəmi ilə şəhərin mərkəzində ucalırdı.

1902-ci il tarixində Şamaxı şəhərində yenidən güclü zəlzələ baş vermiş və məscid ciddi zərər görmüşdür. Abidənin üzərində qədim yazılı daş kitabələr mövcud idi. 1902-ci il zəlzələsindən sonra Tiflisdən gələn geoloq Şahqulu Qacarın apardığı tədqiqatlar sayəsində, məsciddəki daş kitabələrə həkk olunmuş ərəb əlifbası ilə yazılmış yazılara əsasən, abidənin tikildiyi tarix müəyyən edilmişdir. Zəlzələdən sonra əsaslı təmirə ehtiyacı olan məscidin bərpası üçün 1903-cü ildə ianələrin toplanması məqsədilə komitə yaradılmışdır. Məscidin dağılmamış hissələri saxlanılmaqla yenidənqurma işləri üçün komitə Zivər bəy Əhmədbəyova yeni layihə hazırlamağı tapşırır. Memar layihəni hazırlayır və ilk olaraq kürsülük daşı qoyulur. Mərkəzi mehrabın arxa divarı müəyyən qədər tikilir, daha sonra yan divarların inşası davam edir. Bu zaman Zivər bəylə komitə arasında fikir ayrılıqları olduğu üçün

tikinti işləri dayandırılır və memar tikintini tərk etməli olur. Sonra komitə məscidin bərpasını layihələndirmək üçün polşalı memar İosif Ploşkoya müraciət edir. Ploško ilk növbədə Şərq memarlığını öyrənir, bir daha əyani formada Bakı və Şamaxının tikililəri ilə tanış olur, Şirvanşahlar Saray Kompleksinə, Bakının qala minarələrinə diqqət yetirir və nəhayət 1909-cu ildə yeni bir layihəni komitəyə təqdim edir. Ploško Zivər bəy Əhmədbəyovun plan quruluşunu olduğu kimi saxlayaraq nisbətən daha ucuz başa gələn bir layihə hazırlamışdı. Onun layihəsinə əsasən abidə Şərq memarlığının bədii çalarları ilə zəngin idi. Yüngül pavilyonlu açıq eyvanlara dayaq olan stalaktit pərvazı kimi getdikcə nazıqlaşan hündür minarələr gərilməmiş yay effektini yaradır. Plan 3 yerə bölünərək 3 günbəz yaradılmışdı. Bu da daxili məkanın təzahüründə mühüm rol oynamışdı. Layihədə mərkəzi günbəzə qədər inkişaf etmiş, künclərdə yerləşən dekorativ qüllələr yer alırdı. Kürəşəkilli, tilli günbəzin yan tərəflərində, bir-birinə əks istiqamətdə yerləşən yastı günbəzlər tikilinin mərkəzi ox üzrə həllini parlaq şəkildə əks etdirir. Enli giriş pilləkənlərinin üzərində yerləşən tağlı portikin motivləri üçün Böyük Moğol İmperiyasının (1526-1857) müsəlman memarlığından nümunələr götürülmüşdür. Yeni tikiliyə onun tarixini əks etdirən qədim daş kitabələr əlavə edilmişdir. Maliyyə vəsaitinin az olması səbəbindən məscidin siluetinin əsas komponentlərindən olan minarələr, mərkəzi günbəz ümumiyyətlə inşa olunmamış, giriş portalında bir sütunlu tağ sıraları sadələşdirilərək qoşa sütunlu, düzbucaqlı aşırımlarla əvəz olunmuşdu. Günbəzlər üçün metal karkas Varşavadan sifariş edilə də, məscidin inşasını tamamlamaq mümkün olmamışdı.

1918-ci ilin mart ayında baş verən Şamaxı qırğınları zamanı erməni daşnakları tərəfindən yandırılan məscid yenidən ciddi ziyan görmüş və tikilinin inşa tarixini özündə təcəssüm edən qədim daş kitabələr də məhv edilmişdi. Bu zaman nəinki haqqında bəhs edilən abidə, həmçinin onunla bərabər 12 məscid bu zorakı hücumla məruz qalaraq yandırılarsa da, dayandığı məkana bağlı olan Cümə məscidi öz mövcudluğunu qoruya bilmişdir. 1920-ci ildən sonra, Sovet dönməsində abidə toxunulmaz qalsa da, fəaliyyət göstərmirdi və kommunistlər tərəfindən insanların gözündən salınırdı. Bununla belə, şəhər əhalisi əzəmətli abidənin qapılarına daim üz tutur, onun tamamilə bağlanılmasına imkan vermirdilər.

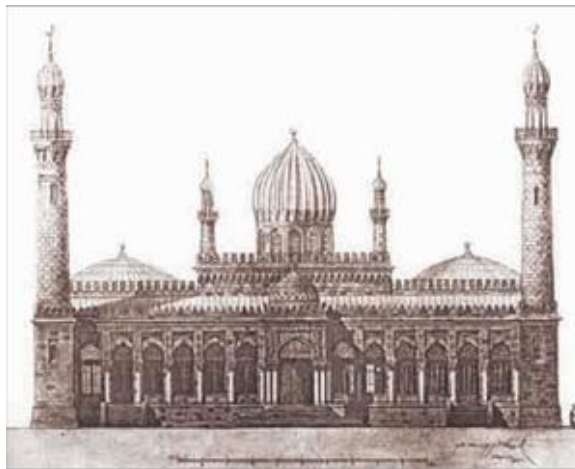
VIII əsrin yadigarı olan məsciddə sonuncu dəfə yenidənqurma işləri dövlət başçısı İlham Əliyevin 2009-cu il, 24 dekabr tarixində Şamaxı Cümə məscidinin əsaslı şəkildə, yüksək keyfiyyətlə təmir edilməsi üçün imzaladığı sərəncamdan sonra həyata keçirilmişdir. Həmin sərəncam sayəsində, hal-hazırda abidə bütün dünyada Azərbaycan tolerantlığının bir nümunəsi kimi tanınıb təbliğ olunur. Heydər Əliyev Fondunun “Tolerantlığın ünvanı – Azərbaycan” layihəsi çərçivəsində, 2010-2013-cü illərdə məscid ilkin planın saxlanılması ilə yenidən qurulmuşdur. İslam memarlığı ilə Şirvan memarlığının misilsiz sintezi olan bu kompleks Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən ölkə əhəmiyyətli tarix-mədəniyyət abidəsi kimi qeydiyyatla alınmışdır. Yunan dilindən tərcümədə “seçmək” mənasını verən və müxtəlif memarlıq, incəsənət üslublarının bir araya gətirilməsi ilə xarakterizə olunan eklektika üslubundan məscidin tikintisində istifadə edilmişdir. Divarlardakı yazıların bərpası üçün İrandan mütəxəssislər dəvət edilmişdir. Bərpa işləri İosif Ploşkonun 1909-cu ildə təqdim etdiyi layihə əsasında, Azərbaycanın “A+A Kompaniyalar Qrupu” tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bu dəfə Şamaxının seysmik zona olduğu nəzərə alınaraq abidənin bünövrəsi möhkəmləndirilmiş, özül-bərkitmə işləri aparılmışdır. 1918-ci il yanğınından sonra abidənin qorunub saxlanılmış hissələri orijinal şəkildə kompleksə əlavə edilmişdir. Yenidənqurma əsnasında aşkar edilən qəbir abidələri, mədrəsə binası və hücrələrin ilkin görünüşü saxlanılmışdır. Əsas amillərdən biri də, bərpa zamanı Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinin xüsusiyyətlərinin qorunmasının diqqət mərkəzində olması idi.

36,4 m hündürlüyündə olan, bir-birinə simmetrik yerləşən, ikişərəfəli minarələrin uc hissəsi islamın simvolu hesab edilən aypara ilə tamamlanır. Məscidin girişi 4 metr hündürlüyündədir və üzərində tağlı günbəz yerləşir. Bərpa işləri zamanı məscidin mərkəzi günbəzi və ətrafdakı kiçik günbəzlər yenidən qurularaq zərif ornamentlərlə bəzədilmişdir. Kompleksə 2 hovuz, 6 qalereya, inzibati bina, 250 nəfərlik mərasim zalı, konfrans zalları, kitabxana, mətbəx və dəstəmaz yerləri daxildir. Tikilinin daxilində 1500 nəfərin eyni vaxtda ibadət edə bilməsi üçün şərait yaradılmışdır. İnteryerin tavanı milli ornamentlər, oyma naxışlar və stalaktitlərlə bəzədilmişdir. Divarlardakı kalliqrafiya nümunələri və nəbatı ornamentlər diqqəti cəlb edir. Şamaxı Cümə məscidinin açılış

mərasimi prezident İlham Əliyevin iştirakı ilə 2013-cü il, 17 may tarixində keçirilmişdir. Məscidin memarlıq həlli günbəz üslublu dam örtüklərindən istifadə olunması ilə seçilir. Cümə məscidinin daxili məkanı üçhissəlidir. Bir-birinə bitişik arakəsmələrlə ayrılmış 3 həmhüddud zal və hər birində dəqiq mərkəzi ox boyunca Kəbəyə doğru yönəldilmiş mehrabın olması abidənin fərqli xüsusiyyətlərindən biridir. Şamaxı Cümə məscidinin memarlıq planına ümumi sxem baxımından Dərbənd və Dağıstandakı Cümə məscidləri daha çox yaxındır. Düzbucaqlı plana xas, uzunluğu 47 metr, eni isə 28 metr olan abidənin tikilməsi üçün Azərbaycan memarlıq tarixində özünəməxsus yeri olan Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinə məxsus əhəng daşı və digər yerli daş materiallarından istifadə edilmişdir. Daş üzərində aparılmış ornamental oyma işləri məscidə xüsusi gözəllik verir.

Nəticə

Azərbaycan tarixinin mühüm mərhələsini təşkil edən Şirvanşahlar paytaxtının şanlı nümunəsi, İslamın ilk dövrlərindən bir nişanə olan Şamaxı Cümə məscidi günümüzdə tolerantlıq nümunəsi, vəhdət rəmzidir. Möhkəm və dayanıqlı, min illərin fəlakətinə sinə gərən məscidin memarlıq quruluşu, zərif naxışları və monumental görünüşü onun mədəni dəyərini daha da artırır. Çoxəsrlik mədəniyyətə malik olan bu məscid müstəqillik illərində dövlət başçılarından diqqətindən yayınmamışdır. Dini memarlıq abidələrinin bərpasına böyük diqqət göstərən prezident İlham Əliyev 2009-cu ilin noyabrında Şamaxıya səfəri zamanı Cümə məscidini ziyarət etmiş və abidənin geniş həcmli təmirinə qərar vermişdir. Cümə məscidinin Azərbaycanın çoxəsrlik memarlıq ənənələrinə uyğun olaraq bərpa edilməsi onun yenidən dirçəlməsinə imkan vermişdir. Şamaxı Cümə məscidi tarix və sənətin bir araya gəldiyi, dözümlülüyün və yenidən doğuluşun simvolu kimi yaşayır. Milli-mənəvi dəyərlərimiz yaşadığıca, bərpa edilən dini abidələrimizin sayı artdıqca xalqımızın چراغی əbədi yanacaqdır.

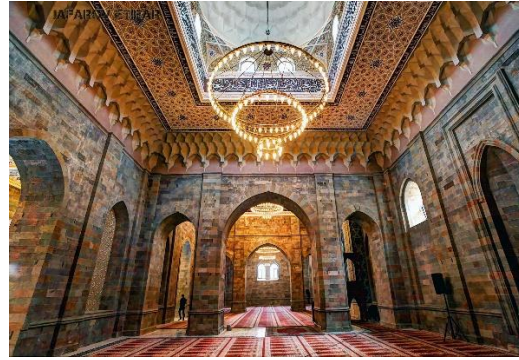
İosif Ploşkonun hazırladığı layihə

1918-ci il qırğınlarından sonra, yanğından çıxmış məscidin vəziyyəti

Hal-hazırda məscidin görünüşü

Abidənin interyeri

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva, N., Əbdülrəhimov, R. (2013). *Erkən kapitalizm dövrünün memarlığı*. Şərq-Qərb.
2. Baxşəliyeva, Ş. (2017). İslam memarlığında minarələr. *Qobustan: Sənət toplusu*, 3, 28-29.
3. Behbudlu, Ə. (tərtibçi). (2001). *Azərbaycan Respublikası məscidlərinin ensiklopediyası*. Beynəlxalq Əlhuda.
4. Fətullayev-Fiqarov, Ş. (2023). *Memar İ.K.Ploşko - "İsmailiyyə"nin memarı*. Şərq-Qərb.
5. İsgəndərov, A. (tərtibçi). (2017). *Şamaxı Cümə məscidi*. Nurlar.
6. Qənbərov, A. (2019). *Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri: dünyəviliyin nəzəri və hüquqi əsasları*. Nurlar.
7. Qiyasi, C., İbrahimov, K. (2017). Şamaxı Cümə məscidi - on üç əsrin ibadət yeri. *Azərbaycan*, 7.
8. Rəhimli, R., Əhmədov, C. (2014). *Şamaxı Cümə məscidi*. "Səral" Poliqrafiya.
9. Səfərli, S. (2018). *Müsəlman ölkələrində kilsələr*.

Daxil oldu: 25.11.2024

Qəbul edildi: 01.03.2025